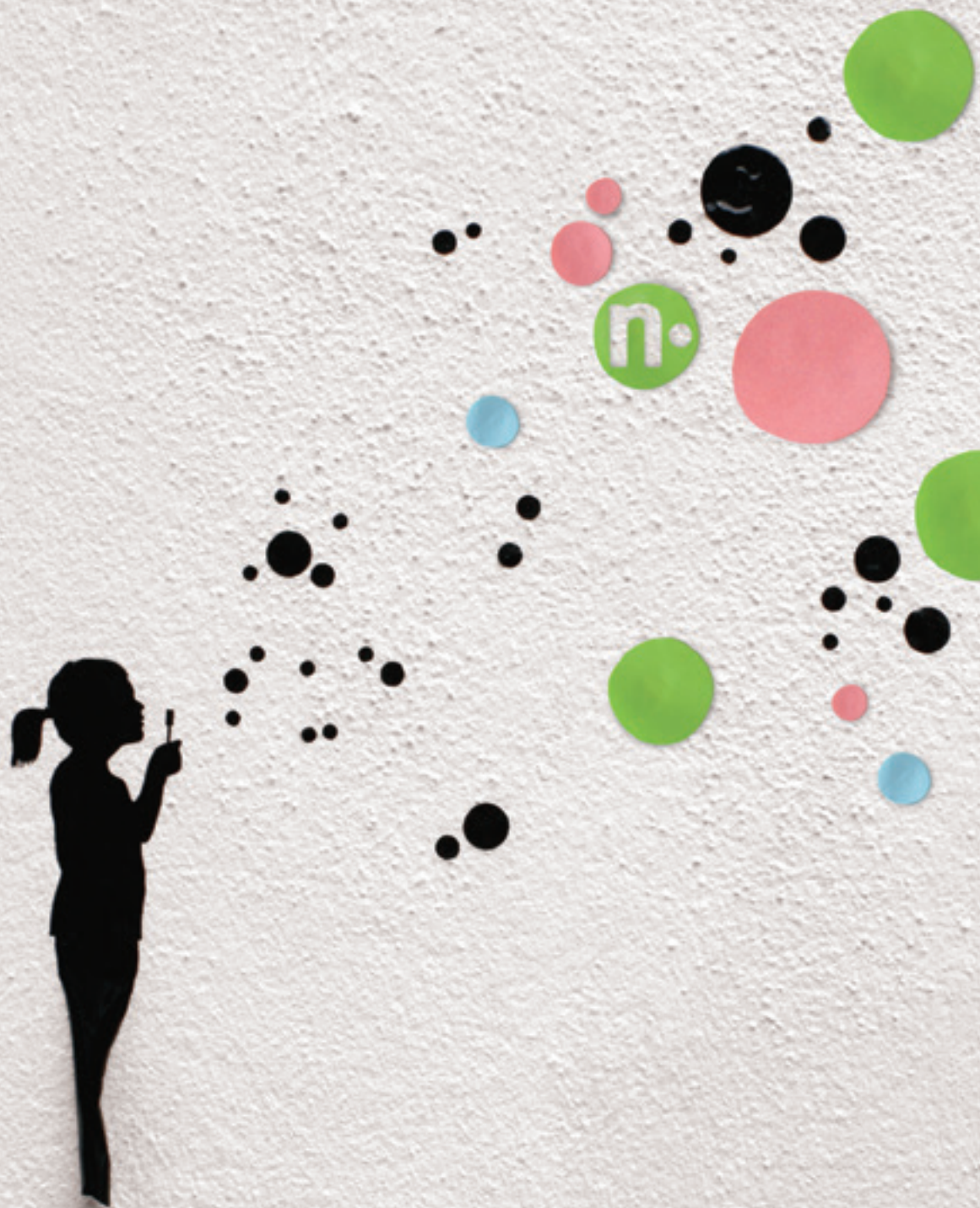

Sturen en bennuttten

Olav-Jan van Gerwen & Sonja Kruitwagen

Het was het Planbureau voor de Leefomgeving dat het merk Energieke Samenleving lanceerde. Een overzicht van relevante onderzoeken en ontwikkelingen die daaraan handen en voeten geven.

Overheid en samenleving: een continue zoektocht

Er zijn verschillende ontwikkelingen die aanzetten tot nadenken over de veranderingen in de relatie tussen overheid en samenleving. Om te beginnen zijn burgers mondiger geworden en staan ze vaak wantrouwend tegenover de overheid. Ook zijn ze veel beter geïnformeerd dan pakweg 10 jaar geleden. Allerhande ICT-ontwikkelingen en sociale media leiden tot een ongelooflijk snelle verspreiding van informatie. Burgers willen ook vaker het heft in eigen hand nemen. Soms gaat dit samen met het fenomeen 'localism', zoals we bijvoorbeeld zien bij lokale initiatieven die erop gericht zijn een eigen lokale duurzame energievoorziening te creëren. En – los van de huidige ideologie van een kleinere overheid – wordt het denken over de rol van de overheid ook gevoerd door de krimpende overheidsbudgetten en door de lage economische groei. Hoe kan de overheid sturen met minder financiële middelen? Sturen zonder geld, kan dat en hoe doe je dat?

Moet de overheid *Loslaten in vertrouwen*, gaat het om *Een beroep op de burger*, om meer *Vertrouwen in Burgers* of om het beter benutten van *De energieke samenleving*? Deze vier titels van recente publicaties van respectievelijk de Raad voor het openbaar bestuur (Rob), het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), de Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) en het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) gaan in op de veranderende relatie tussen rijksoverheid en samenleving (zie kader). Dat vier gerenommeerde instituten dit onderwerp aansnijden is geen toeval. Het denken over de rol van de overheid en de eigen verantwoordelijkheid van de burger staat duidelijk volop in de belangstelling. Waarom hebben we eigenlijk een overheid? Is de overheid op haar retour? Waarom kunnen we het niet allemaal aan de markt, aan private sectoren overlaten? Als je die vraag aan een econoom stelt dan zal hij antwoorden 'omdat we collectieve goederen hebben, omdat er externe effecten bestaan, omdat het prijsmechanisme tekortschiet en vanwege het herverdelingsmotief'. Maar dat antwoord helpt ons nog niet om vast te stellen welke sturingsaanpak het beste past in een energieke samenleving.

Burger en overheid: vier aanliegroutes op rij

In *Vertrouwen in burgers* onderzoekt de WRR hoe beleidsmakers burgers meer kunnen betrekken bij het actief vormgeven van de samenleving. 'Actief betrokken burgers zijn van groot belang voor een levende democratie. Ze houden volksvertegenwoordigers en overheidsinstanties bij de les, vernieuwen de samenleving met hun ideeën en initiatieven en geven het beleid draagvlak. Het is daarom zorgelijk dat slechts kleine groepen burgers zich aangesproken voelen door de wijze waarop beleidsmakers hen pogen te betrekken.'

De Rob constateert in *Loslaten in vertrouwen* dat de overheid moet veranderen, waarbij burgers alle ruimte moet worden gegeven. En alleen reguleren als dat echt nodig is. Het roer moet om. We moeten op zoek naar nieuwe maatschappelijke verankering.

Het SCP is in *Een beroep op de burger* aan het werk gegaan vanuit de veronderstelling dat er zich langzaam maar zeker een nieuw verantwoordelijkheidsmodel aftekent van responsabele burgers onder regie van de overheid.

En in *De energieke samenleving* vraagt het PBL om een andere overheid, een overheid die heldere doelen stelt, richting geeft, maar tegelijkertijd meer ruimte creëert voor andere partijen. Een overheid die zelf met kennis, kunde en regels bijdraagt aan het faciliteren van veelbelovende combinaties van maatschappelijke initiatieven. Een overheid die randvoorwaarden schept waardoor burgers, organisaties en ondernemers duurzame innovaties kunnen uitwerken en daar zelf ook direct baat bij hebben.

We zitten - als we instituten als WRR, Rob, SCP en PBL mogen geloven - midden in een zoektocht naar een nieuwe sturingsfilosofie voor de overheid in een netwerksamenleving. Een sturingsfilosofie die als centrale vraag heeft hoe de overheid zich het beste kan opstellen als het de betrokkenheid, de energie, de creativiteit van burgers en bedrijven optimaal wil stimuleren en benutten bij het oplossen van hardnekkige problemen op welk terrein dan ook. Deze zoektocht is niet nieuw, maar door de snelheid en het ingrijpende karakter van de huidige maatschappelijke veranderingen, des te urgenter.

Het PBL stelt in *De energieke samenleving* (Hajer, 2011) dat de overheid te weinig gebruik maakt van de energie, het leervermogen en de creativiteit die in de samenleving aanwezig zijn. En dat terwijl leren en creativiteit juist nodig zijn om grote en hardnekkige opgaven zoals het duurzaamheidsvraagstuk, de klimaatverandering en het biodiversiteitsprobleem op te lossen.

Sturen zonder geld, kan dat en hoe doe je dat?

In een inspirerend essay vergelijkt de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB) de huidige netwerksamenleving met een rizoom - 'een vertakte wortelstructuur die niet te herleiden is tot een hoofdtak' - om inzichtelijk te maken hoe lastig het voor overheden is om een samenleving te sturen. 'Als de samenleving een rizoom is, dan is de bureaucratie toch vooral een boom'. Een rizoom verhoudt zich spanningsvol tot de overheidsbureaucratie, aldus de NSOB (2010).

Niet bij nul beginnen, maar nog geen pasklare antwoorden

Het besef dat beleid maken een interactief proces is, is al 'eeuwenoud'. Het gaat om een afgewogen interactie tussen overheid, wetenschap en maatschappij. In de huidige tijdgeest gaat het om de vraag welke sturingsfilosofie het meest toereikend is om beleid adequaat vorm te geven in de context van een energieke samenleving. Anders gezegd: hoe dient de overheid zich op te stellen om optimaal gebruik te kunnen maken van de energie en creativiteit die bij burgers en bedrijven aanwezig is? Is het een kwestie van aan de zijlijn gaan staan en rustig afwachten? Of is, al dan niet vanaf de zijlijn, een wel degelijk actief acterende overheid gewenst? En wat moet die overheid dan doen?

Verwacht in dit essay geen pasklare antwoorden op dergelijke sturingsvragen. Geen kant-en-klare do's en dont's. Daar is het nog te vroeg voor. En wellicht kunnen generieke do's en dont's ook helemaal niet worden gegeven. Wel presenteren we, op basis van recent onderzoeksmateriaal, een aantal veelbelovende kenmerken voor passend overheidsop treden. De komende tijd zullen de resultaten van uiteenlopende praktijkinitiatieven en diverse (ook empirische!) onderzoeken beschikbaar komen. Dan zal steeds duidelijker worden hoe de overheid haar nieuwe rol in een energieke samenleving concreet kan invullen.

De beleidsmakers zoeken mee

Het zijn niet alleen de onderzoeksinstituten die nadenken over overheidssturing in een veranderende maatschappij. Ook de overheid zelf is volop in beweging op dit onderwerp. Voor zover 'onze bril reikt' zien we bij tenminste drie departementen royale aandacht voor het sturingsvraagstuk: IenM, BZK en EZ. In de Strategische Kennis- en Innovatieagenda 2012-2016¹ heeft het ministerie van Infrastructuur en Milieu (IenM) in 2012 het thema Energieke Samenleving en Governance prominent als eerste van de zeven thema's opgenomen. Als toekomstbeeld schetst IenM 'dat we als overheid gebruik gaan maken van de creativiteit en ongekende reactiesnelheid van de energieke samenleving, wat om een andere overheid en andere governance vraagt, primair gericht op het stellen van heldere doelen en op meer ruimte creëren voor andere partijen dan de overheid'. Binnen dit ministerie zal de komende jaren veel aandacht (blijven) uitgaan naar de vraag 'wat de handelingsperspectieven zijn om de energieke samenleving te bedienen én te benutten in het licht van de opgaven waar de maatschappij voor gesteld staat'. Volgens het ministerie is duidelijk dat de overheid in deze energieke samenleving niet meer alle touwtjes in handen heeft, maar wel een speciale deelnemer blijft vanwege de unieke middelen en de positie waarover ze beschikt: wetgeving, belastinggeld, maatschappelijk mandaat, beheer van de gemeenschapsgoederen. Een concrete casus binnen dit departement is het Spontane Stad-denken, oftewel organische stedelijke gebiedsontwikkeling waarbij initiatieven van burgers en bedrijven centraal staan (zie casus 1).

Binnen het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) wordt de ambitie om te streven naar meer betrokkenheid van burgers vormgegeven met de agenda Hedendaags Burgerschap. Deze agenda is gericht op het creëren van een omgeving (een cultuur) waarbinnen burgerkracht vorm kan krijgen. Dit kan bijvoorbeeld door 'ontregelen' (ruimte bieden binnen de regels), kennisuitwisseling (bijvoorbeeld tussen gemeenten) en ruimte bieden voor experimenten (bijvoorbeeld wijkondernemingen).

En ook het ministerie van Economische Zaken (EZ) probeert via dossiers als het topsectorenbeleid en maatschappelijk verantwoord ondernemen al geruime tijd maatschappelijke doelstellingen te realiseren door met andere partijen in netwerken samen te werken. 'Vraaggestuurd en op basis van gelijkwaardigheid'. Denk bijvoorbeeld aan de GreenDeal aanpak (zie casus 2). En het natuurbeleid niet te vergeten, waar de burgerparticipatie zo'n beetje is uitgevonden. Beide casussen – Spontane stad en Green Deals – nemen

¹ In deze eerste Strategische Kennis- en Innovatieagenda (SKIA) die het ministerie van IenM - onder de veelzeggende titel 'IenM maakt ruimte' - heeft uitgebracht, geeft het ministerie aan op welke thema's de inspanningen van onderzoek en innovatie de komende vier jaar zijn gericht: A. Energieke samenleving, governance en decentralisatie, B. Financiering, verdienmodellen en andere marktbenadering, C. Individualisering en gedrag, D. Gebiedsontwikkeling, E. Knooppunten en netwerken, F. Duurzame mobiliteit, en G. Het sluiten van energie-, grondstof- en waterketens.

De door ondernemers, buurtbewoners en andere initiatiefnemers gestarte projecten lijken spontaan in de stad op te duiken.

we onderstaand nader onder de loep, op zoek naar handvatten voor antwoorden op de sturingsvraag van de overheid in een energieke samenleving.

Casus 1: Spontane stedelijke ontwikkeling - hoe spontaan is spontaan?

Co-creatie tussen onderzoek, praktijk en beleid helpt om slimme stappen te zetten in de zoektocht naar de nieuwe sturingsfilosofie. Een goed voorbeeld is 'de spontane stad', een vorm van gebiedsontwikkeling waarbij heel bewust ruimte wordt geboden aan en gebruik wordt gemaakt van initiatieven van burgers en bedrijven. Is 'spontaan' echt 'spontaan'? Of is hier wel degelijk ook een rol voor de overheid weggelegd. PBL en Urhahn (Buitelaar *et al.*, 2012) verkenden in hun empirische studie naar 'belemmeringen en kansen voor organische stedelijke (her)ontwikkeling' in hoeverre gemeenten en – meer indirect – het Rijk organische gebiedsontwikkelingen kunnen faciliteren. Een van de conclusies is dat, hoewel privaat initiatief de basis is van een organische gebiedsontwikkeling, zowel gemeenten als Rijk een belangrijke faciliterende rol hebben. Want: 'wie ontplooit er een initiatief als het gebied er aantrekkelijk uitziet en bijvoorbeeld niet gegarandeerd is dat het initiatief gevolgd wordt door andere initiatieven waardoor het gebied in de lift geraakt?'. Bij het doorbreken van dit prisoner's dilemma is voor gemeente of Rijk een belangrijke rol weggelegd. 'De door ondernemers, buurtbewoners en andere initiatiefnemers gestarte projecten lijken spontaan in de stad op te duiken, maar in de praktijk blijkt niets vanzelf ('spontaan') te gaan'.

PBL en Urhahn zien vier manieren waarop gemeenten concreet kunnen faciliteren:

- *Communicatief*; geef via plannen en visies duidelijkheid waar je als gemeente naartoe wil, bied daarmee (enige) zekerheid voor initiatiefnemers, wees voorspelbaar en maak je beleidsprincipes duidelijk.
- *Organisatorisch*; neem initiatief en breng actief partijen bij elkaar, zoals gebruikers, eigenaren, bedrijven en andere initiatiefnemers. Organische gebiedsontwikkeling vraagt om proces- in plaats van projectsturing, zonder een duidelijk eindpunt of eindbeeld.
- *Financieel-economisch*; bij organische gebiedsontwikkeling, in zijn meest 'pure' vorm, voert de gemeente niet meer de grondexploitatie, maar een faciliterend grondbeleid. Veelal is sprake van meerdere privaat gecombineerde vastgoed- en grondexploitaties. Gemeenten kunnen dan niet meer de publieke voorzieningen, zoals infrastructuur en openbare ruimte, bekostigen vanuit de grondexploitatie en zullen op zoek moeten gaan naar andere manieren van bekostiging.
- *Juridisch-planologische flexibiliteit*; in het verlengde van het hierboven genoemde 'ruimtelijke ordening als proces en niet als project', kunnen gemeenten op hoofdlijnen aangeven in welke richting ze een bepaald gebied graag zien transformeren zonder dit in details vast te leggen (globaal en gemengd bestemmen), zodat initiatieven minder snel afwijkend zijn en een separate planologische afwijkingsprocedure gevolgd hoeft te worden.

Ook voor de Rijksoverheid zien PBL en Urhahn mogelijkheden om een faciliterende rol te kunnen spelen ten aanzien van 'spontane gebiedsontwikkeling':

- *Heroverweging van het bestaande uitvoerbaarheids criterium van planologische regelingen*; zowel het huidige uitvoerbaarheids criterium (uit de Wet ruimtelijke ordening) als de daaraan gekoppelde termijn van 10 jaar (de looptijd van een bestemmingsplan) zijn bij organische gebiedsontwikkeling moeilijker hanteerbaar, immers zowel de initiatiefnemers als het initiatief zelf zijn veelal onbekend en de processen duren eerdere decennia of hebben zelfs een continu karakter.
- *Ruimte bieden aan tijdelijke functies*; maak tijdelijk gebruik van grond eenvoudiger door de ontheffingsprocedure (momenteel zo'n 6 maanden) te verkorten en verleng de maximale duur van de tijdelijkheid (de huidige wettelijke termijn van 5 jaar is veelal tekort voor een initiatiefnemer om een nieuwe businesscase sluitend te krijgen).
- *Verhalen van publieke kosten*; de wet schrijft momenteel voor dat verhaal van publieke kosten alleen is toegestaan als de exploitant profijt heeft van de kosten, en als de kosten proportioneel en toerekenbaar zijn. Maar hoe reken je kosten toe als er geen concreet bouwplan en eindbeeld is? Ook hier lijkt de wet uit te gaan van ruimtelijke ontwikkeling als project en niet als proces. Dit staat initiatieven voor spontane stedelijke (her)ontwikkelingen in de weg.

- *Maak flexibele toepassing van het milieu- en natuurrecht mogelijk*; toetsing van initiatieven aan wettelijk normen voor geluid, luchtkwaliteit en externe veiligheid is lastig als nog onduidelijk is wat de plannen precies inhouden. De permanent geworden Crisis- en herstelwet, die toestaat dat in sommige gevallen voor een periode van 10 jaar wordt afgeweken van de milieunormen, is een eerste stap in de goede richting voor organische gebiedsontwikkeling.

Casus 2: Green Deals Energie met dank aan een faciliterende overheid?

'Ruimte bieden' speelt ook een rol bij de Green Deal aanpak om groene groei te bevorderen. Het sluit aan bij de gedachte dat dynamiek en innovatieve kracht in de samenleving optimaal kunnen worden benut door vanuit de overheid ruimte te geven aan bottom-up initiatieven. De maatschappij krijgt dan een grotere verantwoordelijkheid voor het realiseren van groene groei. De overheid wil met Green Deals groene initiatieven in de samenleving ondersteunen. Ze ziet daarbij voor zichzelf vooral een faciliterende rol weggelegd, door knellende regelgeving weg te nemen, processen te coördineren en te regisseren, en de toegang tot de kapitaalmarkt te vergemakkelijken. Anders gezegd: de overheid wil de voorwaarden creëren zodat maatschappelijke initiatieven tot volle wasdom kunnen komen. Een ex-ante evaluatie van de Green Deals Energie bevat eerste inzichten hoe die faciliterende rol die de overheid voor zichzelf ziet, eruit zou kunnen zien (Elzenga en Kruitwagen, 2012):

- *Het blijft nodig om duidelijkheid te creëren door een visie uit te werken*; bijvoorbeeld een structuurvisie 'wind op land' waarin wordt aangegeven waar grootschalige windmolenparken mogen worden gebouwd en waar niet.
- *Heroverweeg bestaande (ruimtelijke) wet- en regelgeving die belemmerend kan werken*; zoals de regel dat windmolens niet nabij waterkeringen, dijken, of radarinstallaties van Defensie gebouwd mogen worden. Of het beperkte aantal soorten biomassa dat mag worden (mee)vergist in vergistingsinstallaties, wat tot knappe in het aanbod leidt en dus tot hogere prijzen. Of het verschil in energiebelastingregime voor kleinverbruikers versus coöperatieve verenigingen.
- *Investeer in nieuwe samenwerkingsverbanden (arrangementen) tussen lokale of regionale marktpartijen en gemeenten die op zoek gaan naar nieuwe oplossingen*; het begin van een dergelijke samenwerking vraagt soms om een actieve procesrol van de overheid om een nieuw samenwerkingsverband van de grond te tillen.
- *Organiseer kennis daar waar die ontbreekt*, bijvoorbeeld over hoe je woningeigenaren in beweging krijgt. Ondersteun experimenten met verschillende vormen en arrangementen van communicatie, ontzorging (wegnemen bureaucratische rompslomp) en – ook private – financiering. Accepteer daarbij dat een experiment soms ook mislukt.

Bovenstaand lijstje is snel op te schrijven. Maar bijvoorbeeld het heroverwegen van bestaande wet- en regelgeving is makkelijker gezegd dan gedaan. Zo komen regels soms

voort uit EU-afspraken die niet zomaar aan de kant gezet kunnen worden. Of leiden gewenste aanpassingen om maatschappelijke initiatieven ruim baan te geven tot lastige keuzes voor de overheid. Decentrale kleinschalige initiatieven (bijvoorbeeld van energie-coöperaties) voor de opwekking van hernieuwbare energie vragen bijvoorbeeld om ruimhartiger salderingsregels (i.c. vrijstelling van energiebelasting) om hun initiatief rendabel te maken. Maar dit kan wel leiden tot lagere belastingopbrengsten voor de overheid. Hoe faciliterend wil je dan als overheid zijn?

Het bruist van de energie in de samenleving

Tal van uiteenlopende maatschappelijke initiatieven worden waargenomen waarin de vraag wordt gesteld welke eisen de huidige dan wel de gewenste initiatiefrijke samenleving stelt aan de overheid.

Een voorbeeld is de bijeenkomst 'Kracht in Nederland' (8 oktober 2012 in Den Haag) - met maar liefst 500 deelnemers – die illustreert dat het in Nederlands bruist van de bottom-up energie en concrete praktijkvoorbeelden (zie www.krachtinnl.nl en het interview met Sonja de Ronde Bresser elders in deze bundel). Ook op deze bijeenkomst veel aandacht voor de vraag wat de praktijkvoorbeelden en maatschappelijke initiatieven (niet alleen de succesvolle, maar zeker ook de mislukte) betekenen voor de nieuwe rol van de overheid. Heel concreet en inspirerend is bijvoorbeeld het nudge-initiatief, een platform voor duurzame ideeën dat erop is gericht concrete initiatieven voor een duurzame samenleving snel bij elkaar te brengen (zie www.nudge.nl)². Inmiddels hebben ruim 17.000 mensen op de website een idee aangedragen. Nudge faciliteert 'de nudgers' bijvoorbeeld door de communicatieve kracht van sociale media te benutten. Een klein, geïsoleerd idee kan daardoor in korte tijd uitgroeien tot een landelijk bekend project waar honderden of duizenden mensen aan willen bijdragen. Ieder voor zich kan vaak maar weinig bereiken, maar een gezamenlijke inspanning van gelijkgestemden maakt ontwikkelingen tot mogelijkheden die niet voor mogelijk werden gehouden.

En diverse publicaties over dit vraagstuk zijn recent naar buiten gebracht, met fraaie, inspirerende titels als 'De creatieve samenleving en de overheid', '10 kansen voor de energieke ambtenaar', 'Samen slimmer', 'Effecten van Burgerinitiatieven en de rol van de rijksoverheid', 'Experimenteren met burgerinitiatief', 'van Doe-het-zelf naar Doe-het-samen Maatschappij', 'De pragmatiek van Burgerparticipatie' en 'Draagvlak in de energieke

² Het Engelse 'to nudge' betekent 'een zetje geven'. En dat is wat Nudge beoogt te doen: het geven van vele zetjes aan duurzame initiatieven.

Een 'silver bullet' is niet het doel en is ook niet de verwachting.

samenleving: van acceptatie naar betrokkenheid en legitimatie'. En wat te denken van initiatieven als een website met 10 tips voor slimme sturing (www.slimmesturing.nl) of de LinkedIn-groep 'Energieke Ambtenaar'. De tips en trucs die in deze publicaties en websites naar voren komen – en waarvan diverse auteurs essayist zijn in deze bundel – liggen voor een groot deel in het verlengde van de conclusies uit de besproken casus-onderzoeken (Spontane Stad en Green Deals Energie).

Eerste zicht op 'de nieuwe rol van de overheid'

Geïnspireerd door de hierboven besproken initiatieven en onderzoeken kunnen we een eerste beeld geven hoe de overheid invulling kan geven aan haar nieuwe rol in een energieke samenleving (zie ook PBL, 2011):

- *Presenteer een visie*, een stip aan de horizon, inspireer en geef richting, wees voorspelbaar en duidelijk wat je als overheid nastreeft en wat je verwacht van burgers en bedrijven, wees een koersvaste, betrouwbare overheid.
- *Heroverweeg bestaande wet- en regelgeving*, als die belemmerend werkt voor initiatieven in de energieke samenleving. Bijvoorbeeld op het gebied van de ruimtelijke ordening, milieunormen, natuurvoorschriften, belastingregimes (maatregelen en vrijstellingen), subsidieregelingen e.d. Niet alleen willen sturen, maar ook aandacht voor de vraag 'staan de defaults goed' om de energie en creativiteit in de samenleving te kunnen benutten?
- *Waardeer kleinschalige en lokale experimenten en initiatieven*, omdat die praktijkervaring opleveren en bijdragen aan bewustwording en draagvlak.
- *Benut de kracht van dynamische regelgeving*, op het juiste bestuurlijke schaalniveau (lokaal, regionaal, nationaal, Europees en mondiaal) en gericht op het wegnemen van (soms zelf door de overheid opgeworpen) barrières.
- *Organiseer kennis daar waar die ontbreekt en initieer of biedt ruimte aan experimenten*, en accepteer dat experimenten ook mogen mislukken. 'Wat werkt, wat niet, onder welke condities?' en denk ook – of nog beter: juist – in niet-lineaire processen.

- Ga op zoek naar nieuwe, verrassende organisatievormen en arrangementen, publiek – privaat, neem initiatief, organiseer en biedt kennis en kunde aan op het lokale en regionale schaalniveau. ‘Nodig uit en verleid’ en ‘breng samen en verbind’.
- *Evalueer om te leren*, ga op zoek naar succes- en faalfactoren, in hoeverre zijn die tijd-, locatie- en situatie-afhankelijk?
- *Heb oog voor monitoring en feedback*, gericht op een lerende overheid en op een bredere navolging en implementatie van initiatieven. Laat daarmee zien dat je als overheid achter een open samenwerking met burgers en bedrijven staat. Zijn we op de goede weg, moeten we bijsturen?

Een kwestie van lange - maar kordate - adem

De zoektocht om invulling te geven aan een nieuwe sturingsfilosofie van de overheid is volop gaande. We hebben nog geen pasklare do's en dont's, maar zien wel enkele veelbelovende kenmerken van een succesvol optredende overheid in een energieke samenleving. Een 'silver bullet' is niet het doel en is ook niet de verwachting. Het gaat eerder om kleinere stappen, om nieuwe inzichten die steeds weer zullen aanzetten tot verder nadenken over de gevolgen op systeemniveau en de wenselijkheid van die gevolgen. Dit alles vraagt om een lange adem, om geduld. Belangrijk is dat we blijven onderzoeken, experimenteren, leren en faciliteren. Op zoek naar antwoorden op de vraag met welk type interventie de overheid in welke concrete situatie in een energieke samenleving het beste kan sturen en benutten.

Inspirerende literatuur

- Andringa, J., L. Lankreijer, C. Van Leenders en L. Reyn (2012). *10 kansen voor de energieke ambtenaar*. <http://www.lerenvoorduurzameontwikkeling.nl/content/10-kansen-voor-de-energieke-ambtenaar-o>
- Buijs, A., F. Langers, Th. Mattijssen en I. Salverda (2012). *Draagvlak in de energieke samenleving: van acceptatie naar betrokkenheid en legitimatie*. Alterra Wageningen UR, Wageningen.
- Buitelaar, E., S. Feenstra, M. Galle, J. Lekkerkerker, N. Sorel en J. Tennekes (2012). *Vormgeven aan de spontane stad*. PBL, Planbureau voor de Leefomgeving & Urhahn Urban Design, Den Haag/Amsterdam.
- Dam, R.I. van, I.E. Salverda en R. During (2011). *Effecten van Burgerinitiatieven en de rol van de rijksoverheid*. Alterra Wageningen UR, Wageningen.
- Elzenga, H. en S. Kruitwagen (2012). *Ex-ante evaluatie van Green Deals Energie*. PBL, Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag/Bilthoven.
- Greenwish (2012). *De Creatieve Samenleving en de Overheid Visie van intermediaire organisaties op de rol van de overheid t.a.v. maatschappelijk initiatief*. Utrecht.
- Hajer, M. (2011). *De energieke samenleving – op zoek naar een sturingsfilosofie voor een schone economie*. PBL, Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag/Bilthoven.
- Heijden, J. van der, R. van Dam, R. van Noortwijk, I. Salverda en I. van Zanten (redactie) (2011). *Experimenteren met burgerinitiatief - van Doe-het-zelf naar Doe-het-samen Maatschappij*. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Den Haag.
- IenM (2012). *IenM maakt ruimte – Strategische kennis- en innovatieagenda Infrastructuur en Milieu 2012-2016*. Den Haag.
- Kreijveld, M. (2012). *Samen Slimmer. Hoe de 'wisdom of crowds' onze samenleving zal veranderen*. Stichting Toekomstbeeld der Techniek. Den Haag.
- Leenders, C. van (2009). *Tien tips voor slimme sturing*. Competentie Centrum Transitie, Senternovem, Utrecht.
- NSOB (2010). *De Boom en het Rizoom - Overheidssturing in een Netwerksamenleving*, Nederlandse School voor Openbaar Bestuur, Den Haag.
- Oude Vrielink, M. en I. Verhoeven (2011). *Burgerinitiatieven en de bescheiden overheid*. Themanummer Beleid en Maatschappij, nr. 38/4. Boom Lemma uitgevers, Den Haag.
- Rob (2012). *Loslaten in vertrouwen - naar een nieuwe verhouding tussen overheid, markt én samenleving*. Raad voor het openbaar bestuur, Den Haag.
- SCP (2012). *Een beroep op de burger - minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid?* Sociaal en Cultureel Rapport 2012. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.
- Specht, M. (2012). *De pragmatiek van Burgerparticipatie - hoe burgers omgaan met complexe vraagstukken omtrent veiligheid, leefbaarheid en stedelijke ontwikkeling in drie Europese steden*. Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam. Amsterdam.
- WRR, 2012. *Vertrouwen in burgers*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag.